

BOEKEN & WETENSCHAP

zaterdag 8 april 2023

NIET
Met V's favorieten

Piet Schreuders, Max Pam en Hans Renders vermaken zich aanstekelijk over de gemene én schuchtere kanten van literatuurheld Willem Frederik Hermans (zoals die komen bovendrijven uit diens privé-archief)

BOEKEN & WETENSCHAP 2

de Volkskrant

RECENSIE

Een overrompelende roman over het begin van de aidsepidemie

BOEKEN 6

BESCHOUWING

Dik van der Meulen legt uit hoe boeken het denken over de natuur hebben gevormd

BOEKEN 8

INTERVIEW

Een vrolijke poging de grote schrijver Willem Frederik Hermans voor de vergetelheid te behoeden

BOEKEN 2

RUINTEVAART

Een unieke Europese missie naar Jupiter en zijn ijsmanen begint

WETENSCHAP 16

PSYCHOLOGIE

Waar experts op letten om leugenaars te herkennen

WETENSCHAP 20

REOLOGIE

Hoe de Middellandse Zee volliep met water

WETENSCHAP 24

Foto's: Julius Rönig / H&M

Foto's en aantekeningen over een reis van Hermans naar Zweden.
Foto Studio V

● **Interview** Max Pam, Hans Renders en Piet Schreuders

Spelen met Hermans

Willem Frederik Hermans staat vooral bekend als een zuurpruim en een misantroop. Drie liefhebbers laten in een rijk geïllustreerd boek de **vrolijke, geestige kant** van de schrijver zien. 'We hebben aan één stuk door gelachen.'

Door **Onno Blom**

Ze wilden Willem Frederik Hermans voor de vergetelheid behoeden. Dus zaten columnist Max Pam, hoogleraar Hans Renders en vormgever Piet Schreuders, die zich al hun hele leven diepgaand met de schrijver bezighouden, de afgelopen tweeënhalve jaar elke maandag in de studiezaal van het Literatuurmuseum in Den Haag gebogen over stapels documenten, agenda's, dagboeken, foto's, collages en brieven. Het leverde een vuistdik en rijk geïllustreerd boek op, een portret van de schrijver op basis van zijn archief: *Het universum van Willem Frederik Hermans*.

Hermans (1921-1995) was een van de meest veelzijdige, geliefde en gevreesde schrijvers van de Nederlandse literatuur. De schepper van een sadistisch universum vol moedwil en misverstand in romans als *De donkere kamer van Damokles* en *Nooit meer slapen*. Behalve voor zijn biograaf, Willem Otterspeer, wiens biografie in 2013 en 2015 in twee delen verscheen. En voor de wetenschappelijke editoren van het Huygens Instituut die de vierentwintig delen van Hermans' *Volledige werken* van een uitge-

breide verantwoording voorzagen. Na het verschijnen van het laatste deel, afgelopen jaar, dreigde het archief weer op slot gaan.

Hoe is het idee voor jullie boek ontstaan?

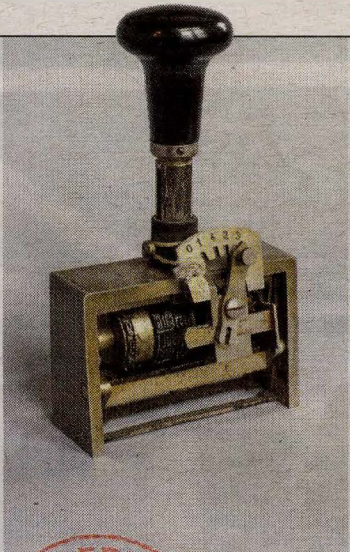
Pam: 'Een jaar of drie geleden zat ik met Hans bij brasserie Keyzer naast het Concertgebouw in Amsterdam. Ik zei: Willem Frederik Hermans raakt in de vergetelheid. Een catastrofe. We moeten iets doen.'

Renders: 'Daar was ik het volkomen mee eens. Niet alleen weten kandidaten van de tv-quiz *De slimste mens* niet meer wie Hermans is, zelfs aan universiteiten slaagt men er niet in om studenten te interesseren voor zijn werk. Ook niet voor Harry Mulisch en Gerard Reve, trouwens.'

Pam: 'Alle Nederlandse literatuur van voor het jaar 2000 lijkt wel verdwenen uit het geheugen, opgeslokt als een Piper Club in de Bermudadriehoek.'

Renders: 'Dus wilden we een boek maken, een documentaire op papier, om te laten zien wat een unieke, creatieve en fantasierijke kunstenaar Hermans was. Daarop hebben we Piet Schreuders erbij gevraagd,

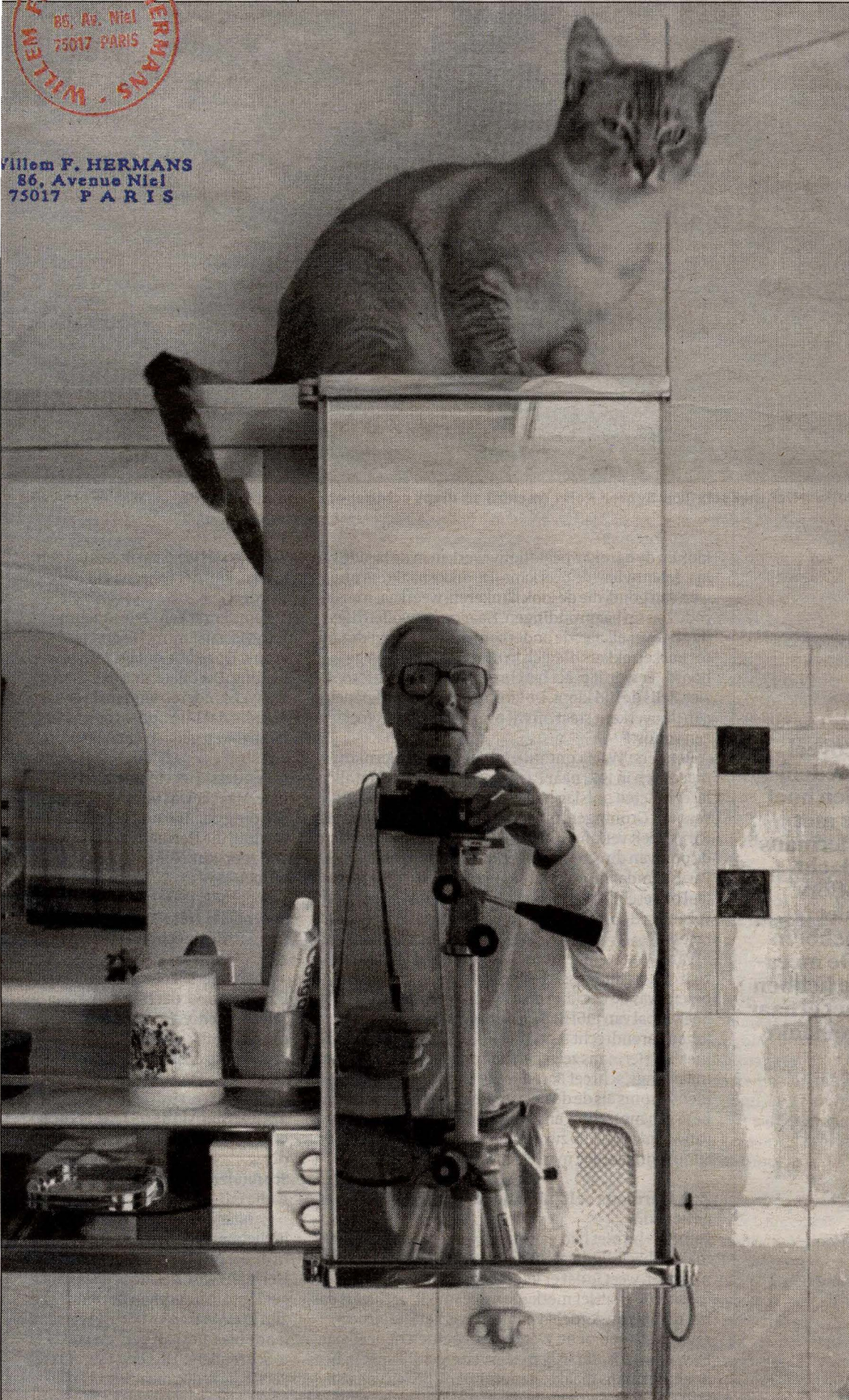

V.l.n.r.: Hermans' datumnunerator, collages, dla uit Noorwegen. Foto's Roel Siebrand, WFH, Studio V

Willem F. HERMANS
86, Avenue Niel
75017 PARIS

Willem Frederik Hermans fotografeert zijn kat Koekje op de badkamerkast.

Foto WFH

die al dat beeldmateriaal geweldig kan vormgeven.'

Hoe verkregen jullie toegang tot het archief?

Renders: 'We hebben Carel van Eykelburg, de toenmalige voorzitter van het WFHi, het instituut dat kennis en belangstelling voor het oeuvre en de persoon van Willem Frederik Hermans wil bevorderen, een brief geschreven met ons plan. Tot onze verrassing was hij onmiddellijk enthousiast. We moesten een eenvoudig contract tekenen dat we niets zonder toestemming van de erven Hermans naar buiten mochten brengen en kregen exclusieve toegang. Van Eykelburg zei: 'Ik zorg dat de familie op afstand blijft.''

Pam: 'Vervolgens zijn we naar De Bezige Bij gegaan. Maar die wilden het helemaal niet uitgeven. Die zagen met ons boek, net als met de miljoenen subsidie verslindende uitgave van Hermans' *Volledige werken*, een debacle aankomen. Wij zijn daar geen seconde bevreesd voor.'

Renders: 'Dat kwam ook doordat wij hebben gezegd: het moet vooral een grappig boek worden. De Bij wilde een ernstig boek. Toen zijn we naar Jaco Groot van De Harmonie gegaan. Die wilde wel. En meteen! Jaco heeft de afgelopen decennia een aantal boeken met Hermans gemaakt, om te beginnen zijn *Fotobiografie*. Hij begrijpt het.'

Schreuders: 'Jaco Groot, wiens vader een tuindersbedrijf had, verkocht aan Hermans bloembollen voor in zijn ruime tuin om zijn villa in Haren en trok de kosten af van des schrijvers royalty's.' Op 25 september 1969 schreef Hermans aan Groot: 'Hierbij vindt u de bestelling aan tulpen, narcissen, irissen en hyacinten, die mijn vrouw wil doen, om onze omgeving die geheel uit troosteloze viaducten, betonnen pakhuisen, uit het niets gevallen meteorostenen en blinde muren is samengesteld, wat op te vrolijkken.'

Hoe zijn jullie te werk gegaan?

Renders: 'We hebben simpelweg al het materiaal uit de kelders van het Literatuurmuseum naar de leeszaal laten komen. Jeder van ons zat achter een afzonderlijke tafel en selecteerde wat interessant zou kunnen zijn. Alleen al de correspondentie van Hermans telt meer dan dertig strekkende meter. We hebben elke brief in handen gehad. En we konden het vaak niet laten om die hardop voor te lezen aan de andere twee.'

Schreuders: 'Het was niet makke-

lijk kiezen, omdat Hermans' archief zo'n goed gevuld munitiemagazijn is. Maar we hebben onze intuïtie gevolgd, en zo ontstonden er al snel mapjes met titels als 'Met Hermans in de auto', 'Mot met Mulisch', 'Groningse ouwewijvenpraatjes', 'de esthetische moeilijkheden van het woord kut', 'Een sukkelachtige Weinrebaanbidder', 'Iets over geld' en 'In ongenade'.'

Renders: 'De een had meer zin om over dit te schrijven, de ander meer over dat. We lazen elkaars teksten en vulden die aan. Nee, we hebben de teksten niet afzonderlijk onderkend. Het is een gesamt kunstwerk.'

Pam: 'We hebben aan één stuk door keihard gelachen.'

Hebben jullie je, als drie witte heren van een zekere leeftijd, bij de keuze wel afgevraagd of iemand zich in dit tijdsgewricht door Hermans gekwetst zou kunnen voelen?

Renders: 'Jij vraagt er nu naar... Nee, hoor. Nooit. Dat is natuurlijk heel erg. Op de universiteit verlies ik de moderne moraal geen seconde uit het oog. Maar dit was vakantie. Het enige wat telde was: is het nieuw en is het grappig?'

Pam: 'Een ethisch oog is veel minder interessant dan een esthetisch oog als het om kunst en literatuur gaat.'

Schreuders: 'We hebben ons boek zo goed gemaakt als we konden. Zo mooi mogelijk uitgevoerd, nauwkeuriggedocumenteerd. Dat is het. Mocht blijken dat het niet goed valt in dit tijdsgewricht, dan is dat jammer. Dan komt er wel weer een ander tijdsgewricht.'

Hoe verhoudt jullie boek zich tot al die andere boeken die over Hermans zijn verschenen?

Renders: 'Eén aspect is schromelijk onderbelicht: zijn speelse kant.'

Pam: 'Van de reputatie van Hermans druip chagrijn. Hij zou een vervelende man zijn geweest, een zuurpruim, een schoolmeester, een misantroop, een terrorist. Dat was hij soms ook, maar zeker niet alleen. Uit ons boek voel je wat voor persoonlijkheid hij eigenlijk had. Hermans gebruikte humor om zijn superioriteit te bewijzen.'

Schreuders: 'Of het nu een brief aan zijn tandarts was, of een essay voor *Mandarijnen op zwavelzuur* waarin hij iemand de pan inhakte, het ging hem om het plezier van het schrijven. Dat proef je in elke zin. Daarom begint

Links: een collage van Hermans uit *Het universum van Willem Frederik Hermans*.

Foto Studio V

het boek ook met een opmerking van Hermans uit 1976: 'Het is verbazingwekkend hoe weinig plezier er in Nederland eigenlijk in het schrijven bestaat. Bijna niemand schrijft en degenen die het wel doen, weten niet waarover ze moeten schrijven en schrijven dus allemaal over hetzelfde.'

Schreuders: 'Mandarijnen op zwavelzuur is de leidraad geweest voor hoe we ons eigen boek wilden vormgeven. Hermans gaf *Mandarijnen* in 1963 uit in eigen beheer. Hij bedacht er 'een nauwkeurig kwadratisch formaat' voor: 24 bij 24 centimeter. Zo had hij zijn teksten opgemaakt. Toen bleek dat zijn drukker dat niet aankon. Hermans maakte slaande ruzie met de drukker - op zichzelf weer heerlijk materiaal. Maar zijn plan werd niet uitgevoerd. Als eerbetoon aan zijn idee hebben wij dat wél gedaan. Een vierkant boek! Het is eigenlijk een onhandig formaat. Leest niet prettig. Ha! Maar ik geloof toch dat het heel mooi is geworden.'

Pam: 'Vanaf het moment dat ik *Mandarijnen op zwavelzuur* opsloeg - ik moet een jaar of 16 zijn geweest, mijn vader had Hermans gebeld omeen exemplaar voormij bij hem te bestellen - was ik verkocht. Een boek met rare plaatjes, grappige plaatjes, beledigende plaatjes. Hier was iemand aan het woord die een heel andere toon aansloeg, iemand die er soms op uit leek te zijn te vernietigen. En die tegelijk onweerstaanbaar humoristisch was.'

Jullie boek is een tegenboek. Renders: 'Hermans was zoveel meer dan alleen een beschrijver van moedwil en misverstand. Hij was juist een lieve, ontroerende man. Dat blijkt bijvoorbeeld uit zijn contact met kinderen. Onthullend is de correspondentie met een lerares nadat Hermans mavo-leerlingen dom en lui had genoemd. Ze stuurde hem een aantal reacties van haar leerlingen toe - 'En wat weet hij er nou van? Hij zit niet eens op de mavo!' - en toen bond Hermans in, zoals hij bijna altijd heel aardig op schoolkinderen reageerde.'

'Aan een scholier uit Limburg die weleens wilde weten of Dorbeck uit *De donkere kam* van Damokles nu echt bestaat of slechts een hallucinatie van Osewoudt is, stuurde Hermans een handgeschreven kaartje: 'Ja hoor, ik bestond. Dorbeck.'

Pam: 'Of neem zuster Cecilia Beke uit het Franciscanessenkloos-

ter te Oirschot, die op 50-jarige leeftijd een scriptie over het werk van Hermans wilde schrijven. De non somde alle verwijten op die Hermans de katholieken maakt: zij zijn onwetend, schijnheiligen en onstandvastig. Om van de KVP de grootste partij te maken, planten zij zich onbekommerd voort, zonder rekening te houden met de ruimte in Nederland. Zuster Cecilia vroeg of Hermans haar thuis in Haren wilde ontvangen, zodat zij hem enkele prangende vragen kon stellen. Dat mocht. Zij werd door Hermans en zijn vrouw Emmy vorstelijk ontvangen. En ze had voor Hermans een door de nonnen vervaardigde teddybeer meegenomen.'

Hermans schreef haar op 5 mei 1970: 'Eerwaarde Zuster, Ik hoop dat u niet te veel verwachtingen zoudt koesteren over de toelichting die ik u mogelijk zou kunnen geven. Iedere lezer verdiept zich in een boek op zijn eigen manier en in laatste instantie dient de schrijver zich daarbij neer te leggen. Als hij meent verkeerd begrepen te worden, zal hij de fout in de eerste plaats bij zichzelf dienen te zoeken. Hiermee wil ik niet de indruk wekken dat u mij totaal verkeerd zoudt hebben begrepen, in tegendeel.'

Hermans was altijd geestig, ook als het hem ernst was.

Renders: 'Neem geld, ook een zeer belangrijk onderwerp voor de schrijver. Nadat zijn ziektekostenverzekeraar Ohra de declaraties van Hermans' Franse doktersbezoek had voldaan, begon hij te klagen dat er een koersverschil was tussen de dag dat hij zijn rekeningen instuurde en het moment dat die werden terugbetaald. De Franse franc was in die twee dagen zoveel minderwaardig geworden, dat Hermans vond dat hij voor 18 cent bestolen was.'

Wat vonden jullie je grootste ontdekking?

Schreuders: 'Hoe Hermans zijn camera gebruikte als notitieblok. In het archief vonden we zijn dagboek van een reis naar Zweden in de zomer van 1960. Uit verveling maakte hij een foto uit het raam van hotel Plaza in Stockholm. In november van hetzelfde jaar schreef hij een vreemd drugsverhaal, dat dezelfde titel droeg als zijn latere roman: 'Nooit meer slapen'. De hoofdpersoon kijkt uit het raam van zijn hotelkamer naar de

Zelfportret met schrijver Sybren Polet (rechts) en diens echtgenote Cora Appel, 1961.

Foto WFH

Zoveel medelijken hoeft je met Hermans' slachtoffers niet te hebben. De meeste hebben het er naar gemaakt

klok en de barokke beeldhouwwerken in de façade van het gebouw aan de overkant. 'De dikke naakte vrouwen van goud, die de klok flankeren, weerkaatsen de rode zon op haar rondingen. Haar opgezwollen dijen liggen over elkaar; de onderbenen zijn ineengedraaid tot kurketrekkers die zich in de daklijst hebben geboord.' Er wordt exact beschreven wat je op de foto ziet. Zelfs de tijd klopt. De klok in het barokke koepeltje aan de overkant staat op vijf over negen. Dat is toch een vondst!'

Renders: 'Wat ik onthullend vond, is dat Hermans niet alleen in 1973 naar Parijs vertrok nadat hij na allerlei conflicten ontslag had genomen aan de Rijksuniversiteit Groningen, maar dat hij al zijn hele leven naar Parijs heeft verlangd. Al in 1950 solliciteerde hij naar de post van directeur van een studentenpension in Parijs. Omdat hij ook wel begreep dat hij daarvoor totaal ongeschikt was, schoof hij zijn vrouw Emmy naar voren: 'In de omgang met jonge vrouwen is zij zeer tactvol.'

Pam: 'Wat weinig mensen weten, is dat Hermans zich ook erg interesseerde voor drugs, en maar al te bereid was de werking daarvan te ondergaan. Op het Boekenbal van 1961 liep hij de psycholoog en schaker Johan Barendrecht tegen het lijf, die experimenteerde met lsd. Hermans zei tegen hem: dat wil ik ook. Kom maar langs, schreef Barendrecht. Simon Vinkenoog diende soms als de dealer van Hermans. Hij voorzag hem van mescaline, en kreeg als dank een exemplaar van *Mandarijnen op zwavelzuur* met de opdracht: 'Voor Simon Vinkenoog, martelaar voor de H. Maria Juana.'

Zou Hermans zelf jullie boek hebben goedgekeurd?

Pam: 'Als hij niet had gewild dat we zo'n boek zouden maken, had hij zijn archief wel vernietigd. Als je dat niet doet, weet je dat er iets mee zal gebeuren.'

Schreuders: 'Het merkwaardige van dit archief is dat het nooit is uitgezocht voor het naar het Literatuurmuseum is gebracht. Werk en privé zitten door elkaar. En wat privé is, dat willen de erven eigenlijk niet in het boek. Hermans maakte genummerde lijsten van zijn foto's en dia's. Samen zijn dat er wel vijftienduizend. Bij sommige staat een 'F' in de kantlijn. Dat betekent

'familie'. Als we daaruit iets wilden kiezen, kon het weleens moeilijk worden.'

Pam: 'Er zat een serie prachtige foto's in van Emmy, Hermans' vrouw. Op eentje draagt ze avondkleding. Decolleté, dus née. Ik snap dat wel: kinderen vinden de gedachte lastig dat hun ouders ook maar iets hebben gedaan dat naar erotisch zweemt.'

Renders: 'Het viel allemaal erg mee, Max! Er was uiteindelijk maar één ding dat niet mocht, en dat was een foto die Hermans maakte van zijn zoon Ruprecht met een cavia op schoot.'

Schreuders: 'De cavia is privé.'

Renders: 'Het was eigenlijk nog mooier. Het mocht niet dié cavia zijn.'

Schreuders: 'Poezen mogen wel. Dat komt doordat Hermans daar zelf over schreef, poezenfoto's maakte. Dat is een echt Hermans-onderwerp. Maar cavia's: nee.'

Beschouwen jullie je eigenlijk als hermansianen? Dat is toch ook een woord voor een fan die...

Schreuders: 'Volkomen van het padje is.'

Renders: 'Ik zou mijzelf wel als liefhebber omschrijven, maar toch in de eerste plaats als onderzoeker. Hermans wist zich door gevaarlijke gekken omringd. Aan het einde van zijn leven waren er wel drie verschillende blaadjes aan hem gewijd.'

Schreuders: 'Hij vond die fanzines verschrikkelijk, maar las wel elke letter. Liet redacteurs van *De Bezige Bij* of *De Harmonie* exemplaren

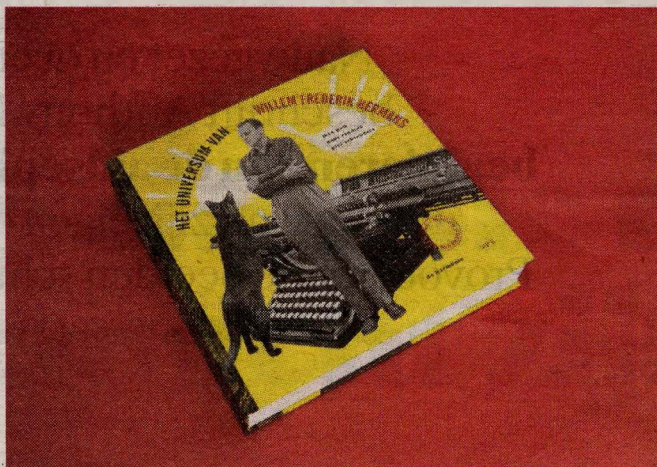

WIEZIJN MAX PAM, HANS RENDERS EN PIET SCHREUDERS?

Max Pam (1946) is schrijver, columnist en programmamaker. Hij schreef de romans *Het ravijn* en *Het hart in de steen*. Hij stelde eerder een bloemlezing van Hermans' polemieken samen onder de titel *Niet uit kwaadaardigheid* en maakte over de schrijver de documentaire *Een overgevoelige natuur*. Hans Renders (1957) is hoogleraar en directeur van het Biografie Instituut aan de Rijksuniversiteit Groningen en criticus voor *Het Parool* en *Met het oog op morgen* op NPO Radio 1. Hij schreef biografieën van Jan Hanlo, Jan Campert en Theo van Doesburg. Piet Schreuders (1951) is vormgever, schrijver en uitgever. Hij schreef boeken over Amerikaanse pockets, The Beatles en de schilder James Avati. Hij is de uitgever van *De Poezenkrant* en *Furore*, waaraan Hermans enthousiast meewerkte. Met Max Pam en Hans Renders stelde hij in 2015 de essaybundel *Het motorzipsan van Willem Frederik Hermans* samen.

X

NON-FICTIE

**Max Pam,
Hans Renders
en Piet
Schreuders**

Het universum
van Willem
Frederik
Hermans
De Harmonie;
452 pagina's;
€ 49,50.

LIVRE

kopen in Amsterdam en naar Brussel sturen. Na lezing stuurde Hermans die blaadjes meteen door naar zijn advocaat.'

Hermansianen zijn vaak nog schoolmeesterachtiger dan de meester zelf. Zo verscheen onlangs een leuk boek van Salomon Kroonenberg over Hermans als geoloog. Maar ook hij kan het niet laten Hermans de les te lezen. Kroonenberg schrijft overigens ook dat Max Pam de weg kwijt is geraakt in Finnmarken ...

Pam: 'De weg kwijt in de verbeelding! Ik vind dat ontroerende kritiek: een discussie over een persoon die nooit heeft bestaan en over waar hij is geweest. Hermans baseerde zich voor zijn roman op een reis naar Finnmarken die hij zelf had ondernomen.

'Voor de documentaire *Een overgevoelige natuur* ben ik hem met een hele cameraploeg nagereisd, op quads door een van God verlaten landschap, met twee gidsen die het gebied op hun duimpje kennen. Als Kroonenberg aan de hand van luchtfoto's concludeert dat het toch een andere berg inoet zijn geweest: prachtig, alles moet worden verbeterd. Maar dat is inderdaad wel heel typerend voor de hermansiaan.'

Het bestaan van een hermansiaan is tragisch. Ook hem – het zijn bijna alleen mannen – overkomen allemaal gruwelijkheden in het sadistisch universum.

Pam: 'Alles kan altijd erger. Schrijvers glijden gewoonlijk uit over een bananenschil. Willem Frederik Hermans reed zijn sportwagen, een Austin-Healey 3000 MKII, in de prak tegen een vrachtwagen van Fyffes, volgeladen met bananen! Ongelogen, echt waar.'

Schreuders: 'Het kan ook goed aflopen. Als student was ik helemaal vervuld van de wereld van Hermans. Mijn eerste blaadje, *Wolkenkrabber*, was geïnspireerd op Hermans' gelijknamige gedicht en zijn roman *De tranen der acacia's*. Hij werd op de radio naar mijn onbeholpen tijdschriftje gevraagd en zei: 'Dat vind ik een heel leuk en spits idee van die meneer Schreuders.' Aan Hermans werd gevraagd of hij in de wolkenkrabber, een futuristische flat van twaalf verdiepingen aan het Amsterdamse Victorieplein, had gewoond. Nee, zei hij, om het gebouw te beschrijven ben ik er met een smoes binnengekomen. Ik heb daarvoor mijn perskaart van *Vrij Nederland* gebruikt. En wat vind ik in het archief vijftig jaar later? Die perskaart! Dat was een ontroerend moment.'

Hermans had een speelse kant, zeggen jullie. Maar hij speelde met zijn tegenstanders als een kat met een muis.

Pam: 'Zoveel medelijden hoeft je met de slachtoffers van Hermans niet te hebben. De meeste hebben het ernaar gemaakt. Hij kreeg eens door de filosoof Cornelis Verhoeven een bundel artikelen opgestuurd. Daarop schreef Hermans hem terug: 'Zeergeachte Heer Verhoeven, Mijn oprechte dank voor de toezending van uw opstellenbundel BIJNA NIETS. Men krijgt maar zelden een geschrift in handen waarvan de inhoud zo volledig gedekt wordt door de titel.'

Zelfs zijn beste vrienden konden bij Hermans elk moment in ongenade vallen.

Pam: 'De manier waarop Hermans de regisseur Fons Rademakers de vriendschap opzegde, was buitengewoon pijnlijk. Het ging om een futiliteit, een uit zijn verband gerukte opmerking van Rademakers in een interview. Daarop schreef Hermans geen brief aan hem maar aan zijn vrouw Lily en ging haar badinerend met 'u' aanspreken. Onaangenaam.'

Schreuders: 'Hermans was in wezen een verlegen man. Hij zou nooit naar Rademakers gaan en zeggen: laten we het er eens over hebben. Hij ging achter de schrijfmachine zitten en tikte iets vernietigends. Op papier moest alles kloppen. Volgens Hermans klopte dit niet. Dan moest het maar afgelopen zijn met de vriendschap. Het was zelfbescherming.'

Renders: 'Hermans kon niet op zijn schreden terugkeren. Als hij gelijk had, wilde hij ook gelijk krijgen.'

Pam: 'Hermans heeft na zijn conflict met de boekwetenschapper Frans Janssen, zijn eigen Eckermann, nog opgebeld. Het lukt hem niet om de vriendschap te herstellen. Verlegen, ja misschien, maar hij schoot tekort op zo'n moment. Kon geen empathie tonen. Frans Janssen heeft daar tot op de dag van vandaag last van. Dat is volgens mij niet nodig, maar ja.'

Renders: 'Ons boek is een ode aan de humor van Hermans, maar geen heiligenleven.'

Wat een geluk dat Hermans zijn leven zo goed heeft gearchiveerd en vormgegeven.

Schreuders: 'Bijna iedereen die hem iets vroeg, kreeg antwoord. En hij maakte doorslagen. Vanaf 16 januari 1973 – een brief naar Bezige Bij – uitgever Geertjan Lubberhuizen – stuurde Hermans bijna geen brief of kaart zonder die te stempelen met een datumnumroteur, een zwaar stempelapparaat met een houten handvat dat hij ergens op een rommelmarkt op de kop moet hebben getikt.

'De datumnumroteur bleek nog te bestaan. We hebben een fotograaf naar Ruprecht, de zoon van Hermans, gestuurd om dat ding voor ons boek te fotograferen. Ruprecht heeft toen nog eenmaal het stempelapparaat ingedrukt. Op een papiertje verscheen het nummer 4344, een sterretje en de datum: 19 april 1995. Dat was de dag voordat Hermans in het ziekenhuis werd opgenomen en nooit meer thuis zou komen.' ●